

Богданова І. Є., к. філол. н., доцент, завідувач кафедри мовної підготовки НУЦЗУ;

Перелигіна Л. А., док. б. н., професор, завідувач кафедри загальної психології НУЦЗУ

Фролова О.І., завідувач лабораторії кафедри мовної підготовки НУЦЗУ;

ПСИХОЛІНГВІСТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ МОВНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ ЕКСТРЕМАЛЬНОЇ СИТУАЦІЇ

У статті розглядається питання мовної діяльності і її реалізації за допомогою складного механізму психічної діяльності людини.

Ключові слова: мовна діяльність, екстремальна ситуація

В статье рассматривается вопрос языковой деятельности и ее реализации с помощью сложного механизма психической деятельности человека.

Ключевые слова: речевая деятельность, экстремальная ситуация

Останнім часом надзвичайні ситуації дедалі частіше стають фактом нашого повсякденного життя. Під час стихійного лиха, катастрофи чи іншого екстремального впливу найчастіше розвиваються масові психогенні розлади, що вносять дезорганізацію в загальний хід рятувальних і відбудовних робіт. Такі розлади негативно відбиваються й на комунікативному компоненті аварійно-рятувальних робіт, що, як в будь-якій діяльності, здійснюється за допомогою мовлення.

Проблеми генезису мови традиційно вивчаються в психології та розглядаються в контексті загального розвитку особистості (Л. С. Виготський, Д. Б. Ельконін, А. Н. Леонтьєв, А. В. Запорожець, Л. І. Божович та ін.). Досить широко вивчені й описані різні складові цього багатогранного процесу: диференціація функцій мовлення, їхній зв'язок із провідною діяльністю, зміна ролі мовленнєвих висловлень стосовно дії, становлення форм мовлення й ін.

Мовлення є однією з найскладніших форм вищих психічних функцій. Мовну діяльність характеризують багатозначність, багаторівнева структура, рухливість і зв'язок з рештою психічних функцій. Здійснення мовної діяльності на всіх фазах (рівнях) її реалізації забезпечується низкою складних психологічних механізмів. Ці механізми були і є дотепер предметом дослідження багатьох психологів і психолінгвістів. Найбільш повно особливості психологічних механізмів мовної діяльності представлено в дослідженнях однієї з вітчизняних шкіл психолінгвістики («школа В. А. Артемова — Н. І. Жинкіна — І. А. Зимової»). У роботах Н. І. Жинкіна й І. А. Зимової представлена цілісна наукова концепція психологічних механізмів мовної діяльності. Згідно з нею основними психологічними механізмами мовної діяльності є: *механізм осмислення, мнемічної організації мовної діяльності* (насамперед — механізм мовної пам'яті), а також механізм *попереджального аналізу, і синтезу* мови (механізм мовного прогнозування або, що те ж саме, —

прогнозування мови). Найбільше повно ця концепція представлена в роботі І. А. Зимової «Лінгвопсихологія мовної діяльності».

Найважливішим механізмом мовної діяльності, безумовно, є механізм **осмислення**. Він забезпечує розумовий аналіз як змістовної складової мови (у першу чергу), так і її структурної організації та мовного оформлення. Реалізується механізм осмислення через аналітико-синтетичну діяльність кори великих півкуль головного мозку — на основі залучення всіх основних розумових дій та операцій (порівняння, зіставлення, узагальнення, класифікація, аналіз і синтез). Осмисленню передусім підлягає *предмет мовлення* (відображуваний у мовній діяльності *фрагмент, явище, подія* навколишньої дійсності). На основі цього механізму повною мірою усвідомлюються мотиви й цілі мовної комунікації, відбувається *орієнтування в умовах* здійснення мовної діяльності (зокрема, комплексний усебічний аналіз ситуації мовного спілкування). Без осмислення неможливе *планування та програмування* мовної діяльності. Завдяки роботі цього механізму здійснюється також *контроль* за протіканням мовної діяльності та її результатами.

менш важливу роль у реалізації мовної діяльності відіграє й «мнестичний механізм», у т.ч. механізм *мовної пам'яті*. Він також забезпечує всі сторони мовного процесу, включаючи як «змістовний аспект» мови, так і аспект її мовного вираження. Відображення в мові її предмета — того чи іншого фрагмента навколишньої дійсності — неможливе без актуалізації наявних у пам'яті знань і уявлення про цю частину оточуючого нас світу. Так само неможливо воно й без актуалізації у свідомості образів-вистав про знаки мови й правила їх використання в процесі мовної комунікації. І те й інше забезпечується роботою механізму довгочасної пам'яті. Прикладом можуть служити процеси актуалізації й адекватного використання в мовленнєвих висловленнях активного словника. Крім цього, у функції мовної пам'яті входять також:

- актуалізація знань і вистав про способи реалізації мовної діяльності (насамперед способи здійснення мовної комунікації);
- знання про соціальні правила («норми») мовного спілкування в різних ситуаціях реалізації мовної діяльності;
- актуалізація та використання традиційно сформованих для певної мови норм і правил мовного оформлення мовленнєвих висловлювань (орфоепічних, граматичних, стилістичних, орфографічних — для письмової мови), що відповідають поняттю «мовної норми»;
- актуалізація («витяг із пам'яті») мовних, мовленнєвих і соціальних «еталонів» тих *одиниць* або *елементів*, з яких складаються відповідні сторони мовної діяльності (наприклад, еталони нормативного звукового образу окремих слів і словосполучень, «граматичні» еталони словоформ, мовленнєворушійні еталони, необхідні для процесу реалізації мови у виробничому плані тощо).

Не менш важливу роль у реалізації мовної діяльності відіграють і процеси короткочасної оперативної пам'яті. Процес безпосереднього породження (створення) і сприйняття будь-якого мовного висловлювання, реалізація утворюючих цей процес дій і операцій неможливі без утримання в пам'яті всіх складових цього висловлювання (на період його появи або аналізу).

Психологічний механізм «попереджальний аналіз і синтез» (прогнозування мовлення) став предметом активного вивчення у вітчизняній психолінгвістиці тільки в 70-х роках ХХ сторіччя. Однак дотепер механізм прогнозування мовної діяльності залишається ще недостатньо вивченим.

На думку А. А. Леонтьєва, дію цього механізму можна охарактеризувати як «евристичний принцип» організації мовної діяльності. Відповідно до цього мовна діяльність повинна передбачати ланку, у якій здійснювався б *вибір стратегії* мовної поведінки, а також допускати різні шляхи оперування з висловлюванням на окремих етапах породження (сприйняття) мови. У цьому зв'язку важливим є використання створеної Н. А. Бернштейном у рамках теорії психофізіологічної організації рухів «моделі майбутнього».

Розглядаючи виникнення й реалізацію довільного руху, Н. А. Бернштейн зображує його послідовність у вигляді таких етапів: 1) сприйняття й оцінка *ситуації*; 2) визначення, що *повинно відбутися* в ситуації в результаті діяльності; 3) *що треба зробити* для цього; 4) *як* зробити це (останні два етапи утворюють програмування вирішення поставленого завдання).

Очевидно, що для того щоб «екстраполювати» майбутнє (другий етап), мозок повинен мати можливість не тільки відбивати вже існуюче, але й конструювати модель майбутньої ситуації («модель бажаного майбутнього»). Вона відмінна від «моделі сьогодення»: «у мозку співіснують у своєрідній єдності протилежностей дві категорії (форми) моделювання сприйманого світу: модель минуле-сьогодення, або, модель теперішнього, і модель майбутнього. Друга безпосередньо перетікає в першу. Вони відмінні насамперед тим, що перша модель *однозначна* й категорична, тоді як друга може спиратися тільки на екстраполювання з тим або іншим ступенем *імовірності*» (А. А. Леонтьєв). З усіх можливих прогнозованих наслідків потім обирається один, і дія програмується відносно тільки нього. Те, що Н. А. Бернштейн називав поняттям «екстраполювання», наразі визначається в психології та фізіології вищої нервової діяльності як «імовірнісне прогнозування».

Таким чином, мовна діяльність у всіх її видах реалізується за допомогою складного механізму психічної діяльності людини. Процеси осмислення, утримання в пам'яті випереджального відбиття служать тими внутрішніми механізмами, за допомогою яких відбувається дія основного операційного механізму мовлення, який Н. І. Жинкін визначив як єдність двох ланок: механізму складання слів з елементів і складання фраз-повідомлень зі слів. Психологічні й мовні механізми є складним багатоланковим утворенням, кожна з ланок якого тісно пов'язана з іншими.

Мовна діяльність є *основним і універсальним* засобом **спілкування** між людьми в суспільстві й одночасно — основним засобом *комунікації*.

Як сказав американський психолог Г. Уїллард, «тільки співвідношенням малих пристрастей щоденного існування ми вимірюємо й оцінюємо наше життя». Емоції виражають оцінку умовам і ситуаціям, спонукують суб'єкт до збереження сприятливих для його життєдіяльності умов або до усунення несприятливого впливу або стану. Тому недивним є інтерес до емоційних станів, який уже півсто-

ліття виявляють такі відомі психологи, лінгвісти, культурологи, як М. Г. Апресян, М. Я. Бліх, К. Е. Ізард, Р. С. Лазарус, А. Н. Леонтьєв, Є. А. Нушикян, Я. Рейковський, В. І. Шаховський, П. М. Якобсон і багато інші. Об'єктом досліджень стає мовлення в стані емоційної напруженості, яка за низкою характеристик суттєво відрізняється від мовлення людей у звичайному стані. Ці відмінності прослідковуються в характері вибору слів, у специфіці граматичного оформлення висловлювання, в особливостях кінетичної поведінки мовця й у просодичній організації мовлення.

У стані емоційної напруги у людей виникають затруднення у формуванні думок і виборі слів, що проявляється в збільшенні кількості пауз, хезитації пошукових слів, семантично нерелевантних повторень, заповнених пауз, пошукових жестів, що описують, супроводжують мовлення. Крім того, знижується словниково-різноманіття мови, збільшується кількість слів-паразитів, кліше; незавершених висловлювань, зростає число некоректованих помилок.

У стані афекту змінюються і семантичні, і структурні характеристики діалогічного мовлення. Висока концентрація мовця на власних переживаннях призводить до неадекватного сприйняття мовлення співрозмовника, у результаті чого спілкування стає неповноцінним. Як правило, у ситуації високої емоційної напруженості людина практично повністю втрачає здатність логічно мислити й розумно діяти, вона лише вихлюпує свої емоції в афективних вигуках.

У стані афекту, коли мовні реакції примітивізуються внаслідок гальмування впливу кори головного мозку, мовець майже завжди схильний спочатку виразити свій внутрішній стан у формі вигуків, і лише потім, якщо буде потреба, описати його.

Як типові ознаки афективної мови виділяються:

- вигуки та підсилювальні частки;
- негативні й неозначені займенники та прислівники;
- найвищий ступінь прикметників і прислівники-інтенсифікатори;
- сленг і ідіоматичні кліше;
- лексичні та граматичні синоніми;
- паралелізми;
- повтори;
- парцельовані конструкції;
- усічені (елиптичні) речення.

Зазначені явища належать до загальних ознак емоційності мовлення, але тільки в афективному мовленні вони присутні в «концентрованому» вигляді: коли дві, три й більше ознак сполучаються в одній фразі, багаторазово підсилюючи її емотивне навантаження. Для афективного мовлення властиве комбіноване використання засобів інтенсифікації різних рівнів.

Таким чином, афективне мовлення характеризує мимовільна плутаність, різкі зміни темпу говоріння, що проявляються у двох крайностях: перше — це або повільне «заїкувате» мовлення, мовець говорить із труднощами й не завжди успі-

шно добирає слова; друге — надто швидко говоріння, що характеризується майже повною відсутністю пауз між значенневими групами.

Контрастний темп доповнюється контрастною гучністю, яка може бути підвищеною або доходити до шепоту, а також контрастами тонального рівня й голосового діапазону. Висота тону мовця у стані афекту та його голосовий діапазон ніколи не характеризуються середніми показниками, мовець або говорить на високих нотах, максимально розширюючи свій діапазон, або опускається до низького тонального рівня й у цьому випадку використовує вузький діапазон голосу.

Особливості мовлення в стані емоційної напруженості взагалі були вивчені О. Носенко («Особливості мовлення в стані емоційної напруженості»).

Автор виділила такі особливості мовленнєвої діяльності в стані стресу.

Особливості вибору слів:

1. Утруднення в оперативному виборі слів для адекватного вираження думок:

а) зростає кількість і тривалість пауз нерішучості, що передують слову пошуку слова. Такі паузи спостерігаються навіть перед словами, що мають велику частотність і легко актуалізовані в мовленні в звичайному стані через їхню високу передбачуваність у певному конкретному оточенні. Пошукові паузи супроводжуються заповненими паузами (э, кх, гм, мм), кількість яких зростає. Скорочується середня тривалість мовленнєвого відрізка. Зростає індекс нерішучості — співвідношення часу пауз до вчасного чистого мовлення;

б) труднощі в здійсненні вибору мовних одиниць матеріалізуються у вигляді зростаючої кількості семантично нерелевантних повторів окремих звуків, складів, слів, словосполучень;

в) труднощі у формулюванні думок: зростання кількості пошукових слів «це», «такий», розтягування кінцевого голосного в слові;

г) слова-паразити. У стані емоційної напруженості їхня кількість зростає вдвічі (внаслідок ослаблення контролю мовця за якістю мовлення).

2. Зниження словникової різноманітності. Мовець відбирає слова, найбільш частотні в його ідіалекті, які ніби лежать на поверхні, тобто він спрощує стратегію пошуку слів.

Єдність двох тенденцій: до переривчастості мовлення й до збільшення його злитості.

3. Тенденції до використання ерзац-позначень, порожніх лексем, поява яких пов'язана з труднощами в усному мовленні при виборі адекватних лексичних одиниць для реалізації задуму висловлення.

4. Виникнення парафазій — слів, що вживаються недоречно в певному контексті.

5. Вибір слів із чіткою позитивною або негативною конотацією, вживання посилювальних часток «же, ж».

6. Більш частотне вживання дієслів у порівнянні із прикметниками, що надає мовленню динамічнішого характеру.

Для значеннєвої структури мовлення в стані емоційної напруженості характерні:

1. Зниження щільності пропозицій (пропозиція — будь-яка комбінація слів, що становить предикативну пару або здатна бути трансформуватися в ній):

а) за рахунок утруднень, що відчуваються мовцями;

б) за рахунок значної кількості пресервацій іншого походження, не пов'язаних з утрудненнями у виборі слів, а викликаних властивим тільки мовленню в стані емоційної напруженості явищем — «погіршенням гальмування стереотипу, що виник один раз».

в) за рахунок повторів, обумовлених прагненням мовця найбільш ефективно донести свою думку співрозмовникові.

2. Інтенсивність уживання експресивних пропозицій зростає, цьому сприяє збільшення кількості слів із чіткою позитивною або негативною конотацією.

3. Уживання більшої кількості слів, що виражають непевність.

Специфіка граматичного оформлення висловлення.

1. Значна кількість граматично й логічно незавершених фраз. Тенденція до синкретизму у сфері стройового синтаксису. Тенденція до розчленованості в області актуального синтаксису.

У стані емоційної напруженості мовець обирає чи не найбільш спрощений спосіб граматичної реалізації висловлення, нехтуючи необхідністю «зчитувати» граматичні «зобов'язання» у ході його породження. Із цим пов'язана відсутність граматичного узгодження між окремими частинами висловлення.

2. Незакріпленість місця другорядних членів стосовно головних, причому частіше залежні члени розташовуються в постпозиції.

3. У мовленні нерідко спотворюється логічний зв'язок між окремими словами висловлювання, виникає двозначність.

4. Порухування структури складного синтаксичного цілого — мовець неодноразово відволікається від викладу основної думки, повідомляючи вторинні відомості, що ускладнює сприйняття мовлення.

5. Порухування домінованості імені в рамках складного синтаксичного цілого, тобто випадки заміни мовцями іменників займенниками.

6. Помилки узгодження, некоректовані мовцям.

Особливості моторної реалізації

У стані емоційної напруженості, мовець особливо зацікавлений у тому, щоб вплинути на поведінку слухача в бажаному для нього напрямку, він переважно надає своєму мовленню афективного забарвлення, знаючи із власного мовного досвіду, що «афективне мовлення — кращий спосіб переконання у своїй думці співрозмовника».

1. Коливання частоти тону й інтенсивності мовного сигналу.

2. Різкі перепади загального темпу мови.

3. Зростання темпу артикуляції.

4. Зміна тривалості латентного періоду реакції на репліку співрозмовника.

5. Виникнення помилок в артикуляції звуків поряд з підкреслено посиленою вимовою, що часом переходять у скандування.

Зміни в характеристиках мовлення у стані емоційної напруженості, обумовлені особливостями нейрофізіологічних механізмів емоційних станів. У стані

емоційної напруженості під впливом імпульсів, переданих через ретикуляторну формацію й лімбічну кору до гіпоталамуса, останній дає майже максимальні розряди, які, у свою чергу, впливають на нову кору, викликаючи «функціональну декортикацію». Це явище виникає за рахунок надмірного генералізованого порушення кори, що у свою чергу порушує її диференціальну діяльність, необхідну для уваги й вищих психічних процесів, і суттєво впливає на процес мислення.

Логічно припустити, що саме це надмірне генералізоване порушення кори, і зокрема її лобових відділів, що беруть участь в усвідомленні стресових ситуацій, а також надмірне порушення області «гіпокампового кола», пов'язаного з лобовою корою функціонально, зумовлює особливості поведінки людину в стані емоційної напруженості та деякі специфічні особливості її мовлення.

Таким чином, конструкції емоційної напруженості, стресу, афекту в сучасній мові мають цілу низку властивостей на всіх мовних рівнях і повинні зайняти особливе місце в психолінгвістиці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Засекіна Л.В., Засекін С.В. Психолінгвістична діагностика. – Луцьк: РВВ «Вежа», 2008. – 188 с.
2. Носенко Э. Л. Особенности речи в состоянии эмоциональной напряженности. Днепропетровск, 1975.
3. Основные современные концепции творчества и одаренности / Под ред. Д. Б. Богоявленской. - 132 с.

УДК 159.9

Ткачов А.В., здобувач кафедри загальної психології НУЦЗУ

ПРОБЛЕМА ПРОФЕСІЙНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ПСИХОЛОГІЇ

В статті проведено огляд літератури по проблемі професійної відповідальності

Ключові слова: професійна відповідальність, особистість.

В статтє дається обзор литературы по проблеме профессиональной ответственности.

Ключевые слова: профессиональная ответственность, личность

Постановка проблеми. Професійна відповідальність як психологічна категорія суб'єкта діяльності досліджувалася В.А. Бодровим і О.Г. Луценко [2, 5]. Під професійною відповідальністю розуміється властивість особистості, що відбиває відношення суб'єкта до її змісту й результатів, до інших суб'єктів і самого себе в процесі праці. Характер цього відношення обумовлюється необхідністю чіткого й повного виконання (дотримання) у професійній діяльності запропонованих вимог і правил, а також готовністю відзвітувати про результати власної діяльності.